

opkopa. Neki su hrv. gradovi do danas očuvali svoje utvrde, npr. Dubrovnik, no one se mogu vidjeti i u Zadru, Ninu, Korčuli, Hvaru, Rabu i oko svih starih gradova Istre (Grožnjan, Vodnjan, Žminj, Roč, Hum, Buje) kao i oko napuštenoga Dvigrada. Na priobalju, od Istre do Boke kotorske, srednjovj. gradovi imaju tipičan mediteranski, južneur. značaj. Zbijeni su, uskih uličica, katkada položenih na strmim terenima, s kućama pokrivenim kupom kanalicom ili tesanim kamenim pločama. Danas su značajke toga urbanizma očuvane u Rovinju, Motovunu, Grožnjanu, Gornjim Mošćenicama, Bakru, Šibeniku, Splitu i posebice u Dubrovniku. Jadranski gradovi imaju zarana snažno razvijenu samoupravu, a posebno mjesto pripada Dubrovniku, koji već 1272. ima uzoran statut s odredbama o načinu građenja. Premda u današnjem gradu Dubrovniku veći dio njegova građevnog fonda pripada XVII. i XVIII. st., gradski tlocrt odaje izraziti pečat srednjovj. urbanizma a unutar njega mogu se razlikovati stariji, manje pravilni dijelovi i noviji, izrazito pravilni (četvrt Prijeko). Gradovi u kopnenom dijelu Hrvatske morfološki pripadaju tipu vrlo raširenog u sr. Europi. U pov. jezgama prevladava u arhitekturi srednjoeur. barok ali su mnogi tlorisi gradova očuvali još srednjovj. obilježja. Cijela povijesna jezgra Zagreba, koja se sastoji od Gornjega grada (Gradec) i Kaptola i danas još odražava nekadašnje dvojno prodrijetlo grada: Gradec, feudalni a poslije kraljevski grad i slobodna komuna, i Kaptol, naselje podložnika kaptola zagrebačke nadbiskupije. Tlocrt zagrebačkoga Gornjega grada veoma je blizak onome u srednjem vijeku, premda ima netipičnu širinu ulica. Pov. jezgra Varaždina svojim pretežito pravilnim sustavom ulica tipičan je srednjovj. grad, što je pogotovo vidljivo u načinu priključivanja ulica na trgove i proširenja. U Samoboru je očuvan oblik trga-ulice, vrlo čest u eur. gradovima, koji nastaje kada se trg formira oko produžetka vanjske ceste kroz grad. Primjer je srednjovj. urbanizma u Slavoniji pov. središte Požege.

Hrvatski je urbanizam ostavio tragova i izvan današnje hrvatske države, u srednjovj. hrvatskoj Bosni i Hercegovini prije tur. osvajanja. Tu su se gradovi već zarana počeli razvijati i već su od XIII. st. postojala razmjerno jaka gospodarska središta. Jajce je poč. XIV. st. osnovao veliki vojvoda i herceg splitski Hrvoje Vukčić Hrvatinić. Važno je središte bio i Počitelj. Bos. su srednjovj. gradovi vjerojatno sličili ostalim srednjovj. gradovima u Europi, ali je taj razvitak bio naglo prekinut turskim osvajanjem te oni vrlo brzo dobivaju orijentalna obilježja. Danas se još neki tragovi urbanizma iz predturskoga doba mogu nazrijeti u Jajcu.

Razdoblje renesanse donosi potpuno nova shvaćanja o gradnji gradova koji u većini slučajeva zadržavaju temeljnu srednjovj. strukturu, ali se unutar nje javljaju nova prostorna rješenja kao što su geometrijski trg, široke pravilne ulice, monumentalna stubišta, ukrasne fontane i javni spomenici. Ponovno se nakon rimske antike javlja teorija urbanizma koja se najbolje ogleda u raspravama o idealnom gradu (Filarete, Scamozzi, Dürer, Leonardo da Vinci). Zamisao idealnoga grada u uskoj je vezi s vojnim inženjerstvom i novim sustavom obrambenih zidina. Gradske su utvrde promijenile izgled od XVI. st. zbog upotrebe topništva. Visoki zid s kruništem zamjenjuju masivni nasipi od kamena ili zemlje ili od kamene obloge ispunjene nabijenom zemljom, a kule dobivaju izgled poligonalnih bastiona koji služe kao platforme za topove. Projekt takvih utvrda usavršio je franc. vojni arhitekt Vauban. Takve su utvrde u Hrvatskoj djelomično očuvane u Splitu, Zadru, Puli, Karlovcu i Varaždinu. Teoretičar urbanizma bio je i Hrvat Franjo Petrić (Franciscus Petricius), autor djela »Sretni grad« (Venecija, 1553). Za povijest urbanizma najvažnije su realizacije vojni gradovi za obranu granice, građeni prema renesansnim Scamozzijevim načelima. Tu se posebice ističe Karlovac, što ga je osnovao nadvojvoda Karlo 1579—83; građen je u obliku šesterostrane zvijezde koju čine široki zemljani bedemi i opkopi (šančevi), dok je sam grad unutar bedema oblikovan ortogonalnim sustavom ulica dijeleći ga u pravilne blokove. Središnji neizgrađeni blok služio je kao prostorni trg i kao zborna mjesto. Na sličnim je načelima građen i Bjelovar, samo što njegovi opkopi nisu očuvani. Mnogi su gradovi u to vrijeme svoje utvrde preuređivali prema suvremenim načelima, npr. Zadar, Slavonski Brod, Osijek, Petrovaradin. Dio Osijeka zvan Tvrđa, građen na obali Drave u obliku četverostrane poluzvijezde pretežito u XVII. st., izrazit je primjer vojnoga grada. U razdoblju 1690—1890. Tvrđa je postupnom transformacijom, od srednjovj. tvrđave iz predturskog razdoblja s izrazito nepravilnim rasporedom ulica, poprimila izgled renesansnoga vojnoga grada s klasicističko-baroknom arhitekturom. U razdoblju renesanse i baroka provode se djelomični zahvati unutar gradova. Izravnavaju se i šire ulice, preoblikuju postojeći ili

MOTOVUN

stvaraju novi pravilni trgoi, grade se javne zgrade i patricijske palače. Varaždin dobiva izgled baroknoga grada tijekom XVIII. st., a vanjski se obrambeni zidovi ruše 1807. Na dijelu zasutih opkopa izgrađene su nove široke ulice po uzoru na takve pothvate u Beču i Parizu u XIX. st. U jadranskome se području proširuju gradovi Pula, Piran, Poreč, Rovinj, Split. Nekada hrvatski grad Petrovaradin, izgrađen već u XII. st. kao tvrđava, dobiva između 1754—66. pravilan tlocrt ulica.

Razvitak gradova uvjetovan pojavom industrije može se u Hrvatskoj pratiti tek u drugoj pol. XIX. st. Sve do 1850. gradovi su maleni i većim su dijelom zadržali svoja srednjovj. obilježja. Potkraj XIX. st. neki se gradovi počinju jače razvijati pa se postupno javljaju i sve jače migracije stanovništva iz ruralnih područja prema gradovima. Hrvatska je 1921. imala manje od 20% gradskoga stanovništva, a 1991. god. 46%. Zagreb se počinje brže razvijati nakon izgradnje tzv. Južne željeznice (Maribor—Zidani Most—Zagreb—Sisak) 1862. U morfološkom pogledu, temeljne su značajke urbanizma od sred. XIX. st.: proširenje ulica, gradnja novih četvrti u ortogonalnom ili koncentričnom tlocrtnom sustavu, proboj prometnica kroz starije dijelove grada, ispravljanje krivudavih ulica pomoću novozadahanih regulacijskih linija i građevnih pravaca, uređivanje pravilnih trgova. Kuće se grade u blokovima s unutrašnjim dvorištima koja se sve više popunjuju spremištima, radionicama i dvorišnim stambenim zgradama. Jedno je od općih obilježja svih većih gradova toga razdoblja i pojava velikih predgrađa, veoma različita izgleda i kakvoće. I dok se u mnogim gradovima uspjelo dosegnuti visoke urbanističke vrijednosti, periferne su radničke četvrti ostale više ili manje prepuštene stihijskom razvitku. Trgovački manje privlačni stari dijelovi gradova propadaju i pretvaraju se u prenapučene sirotinjske četvrti ili su prepušteni nesmiljenoj modernizaciji. — U drugoj pol. XIX. st. i u XX. st. do II. svj. r. u Hrvatskoj je ostvareno više istaknutih urbanističkih pothvata. U Zagrebu su 1812. uređeni parkovi Rokov perivoj, Tuškanac, Zelengaj, Strossmayerovo